

ביוגרפיה של שכונה

יפעת וייס, ואדי סאליב: הנוכח והנפקד, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, תשס"ז, 206 עמ'

שכונת ואדי סאליב תפסה מאז ומתמיד מקום חשוב בהוויה העירונית של חיפה. אזור שומם, טרשי והררי הפך בתקופת המנדט הבריטי לשטח נושב וצפוף. לאורך הוואדי המשתפל ממדרגת ההר צפונה אל רצועת החוף הצרה התפתחה בהדרגה שכונה ערבית בעלת מאפיינים ייחודיים שהייתה גדולה בשטחה מכל שכונה ערבית אחרת בעיר. מורדותיו המתונים של ואדי סאליב ותוואי האפיק הנוח שלו משכו בנייה ערבית מסורתית לצד בנייה חדשה שהתאימה לנוף הטבעי ולא פגעה בו. בליל סגנונות הבנייה שהתפתחו במקום העיד על שכונה שיש בה פסיפס חברתי של בני מעמדות שונים בחברה הערבית המוסלמית.

סמיכותה של השכונה הערבית לשכונת הדר-הכרמל, שהייתה מרכז היישוב היהודי בחיפה בתקופת המנדט, יצרה ביניהן קרבה בלתי נמנעת, טיפוסית ואופיינית לערים בעלות אוכלוסייה מעורבת של יהודים וערבים. בקו התפר שבין השכונות נוצרה מטוטלת שלתנודותיה הייתה השפעה רבה על חיי היומיום באזור ובסביבתו.

ספרה המרתק של יפעת וייס מתמקד במפגש הטעון שהתהווה בקו התפר שבין שכונה ערבית לשכונה יהודית, בין ערבים ליהודים, בין אשכנזים למזרחים, בין מי שיש להם לחסרי כול, בין המתוקן למוזנח. ה'מקום' במקרה זה, ואדי סאליב, מספק למחברת תפאורה מושלמת. ניתן להתבונן בספר

כהצגה, וגם כאשר השחקנים מתחלפים, הדרמה הטרגית נמשכת, וסופה ידוע מראש.

הספר עוסק בשני אירועים מכוננים בהיסטוריה של המקום, של העיר ושל המדינה. חלקו הראשון דן במלחמת העצמאות ובחותמה הטרגי על ערביי חיפה. שכונת ואדי סאליב הייתה קרבן מובהק של אותה מלחמה, היא ננטשה כמעט לחלוטין ותושביה הפכו לפליטים. החלק השני עוסק במהומות ואדי סאליב, שהתחוללו יותר מעשור לאחר המלחמה. ללא ספק מדובר בשני אירועים חשובים, הרי גורל בהשלכותיהם, הן ברמה המקומית הן ברמה הארצית. וייס עוקבת בפירוט ובקפידה אחר ההירדררות שהביאה לעזיבת ערביי חיפה ובוחנת לראשונה באופן מעמיק את הרקע, המהלכים והתוצאות של מאורעות ואדי סאליב. לדידה שני האירועים שזורים זה בזה, ובאמצעותם היא מבקשת לא רק לחשוף את העוול שנגרם בעטיים, אלא בעיקר להציג גישה שונה להיסטוריה של התקופה. המשותף לשני חלקי הספר נובע מהמקום מאוכלוסייתו, ערבים ויהודים כאחד – אלה גם אלה הרגישו מקופחים. הייתה זו אוכלוסייה קשת יום ברובה שהפכה את השימוש בטענת האפליה לכלי ניגוח כלפי השלטונות. השימוש בטענה זו היה שגור בפי תושבי הוואדי הערבים שנים רבות בטרם עשו בו שימוש תושבי המקום היהודים.¹ ה'ירוש' שקיבלו תושבי הוואדי היהודים התחברה היטב למצוקותיהם האחרות והמחישה את בידודם במרחב העירוני. ובמה דברים אמורים?

כתוצאה מהתפתחותה המרשימה בתחילת המאה העשרים גדלה חיפה ונדרשו בה עוד ועוד מקומות דיור. שכונת ואדי סאליב בלטה בהתרחבותה המהירה. משנות העשרים ואילך

1 ת' גורן, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, רמת-גן תשס"ח, עמ' 86-87, 303-305, 361.

משטח כל שכונה ערבית אחרת בעיר והגיע ל-170 דונם שטח בנוי, ובאמצע שנות הארבעים התגוררו בה כ-5,000 תושבים, בהם כ-750 יהודים. סביבת המגורים המעורבת שנוצרה בשכונת ואדי סאליב על גבול שכונת הדר-הכרמל בצדה המזרחי של העיר התווספה לכמה מוקדי התיישבות מעורבים שהתפתחו בחלקה המזרחי והמערבי של העיר.

למן המחצית השנייה של שנות הארבעים הלכו ותכפו ביטויי הביקורת של הערבים כלפי העירייה על ההזנחה שנהגה בתחום התברואה בוואדי סאליב, וביקורת זו הגיעה לשיא בקיץ 1947, בין היתר בשל הידיעות על התפשטות מחלת הדבר והדיווח על האמצעים שנקטו השלטונות נגד המגפה. לדברי המתלוננים העירייה הפלתה את התושבים הערבים לרעה לעומת יחסה ליהודים.

עם פרוץ מלחמת העצמאות הסתמן הגבול שבין שכונת הדר-הכרמל לשכונת ואדי סאליב כספר עירוני מובהק. מעת לעת ירו מוואדי סאליב אל עבר צירי תחבורה שחיברו בין העיר התחתית לשכונת הדר-הכרמל, ותושבים יהודים החלו לנטוש את בתיהם בסביבת קו התפר. וייס מציינת כי לא הייתה עזיבה המונית בחלק היהודי של חיפה (עמ' 21). ברם מתחילת דצמבר 1947 החלו משפחות יהודיות לעזוב את בתיהן במקומות שונים בעיר מפחד שכניהן הערבים. 381 משפחות יהודיות, שמנו 1,238 נפש, הפכו לפליטות עד סוף דצמבר, ובחודשים שלאחר מכן גדל המספר. לא רק העיר התחתית נעזבה אלא גם מוקדים של התיישבות יהודית כמו שכונת ארד-אליהוד במזרח העיר ושוליה של שכונת הדר-הכרמל באזור קו התפר.² התופעה של פליטים יהודים שעזבו את בתיהם בעתות מתיחות ועברו לשכונת הדר-הכרמל חזרה ונשנתה בחיפה

נבנו בה מאות יחידות דיור, רובן ללא תכנון וסדר וללא פיתוח תשתית מתאימה למערך חיים עירוני. התנועה בשכונה בימות החורף הייתה קשה ביותר בהיעדר דרכים מתוקנות. תעלות הביוב שהותקנו עוד בימי התורכים היו מזוהמות ולא היה אפשר לנקותן כנדרש. הריחות שעלו מהן היו מטרד, והזוהמה סיכנה את בריאותם של תושבי השכונה. 'שכונה זו עזובה מאוד', נכתב בעיתון 'הארץ' בשנת 1923.

מאז סוף שנות העשרים פורסמו בעיתונים ערביים, בעיקר בעיתון 'אלכרמל' החיפאי, כתבות על האפליה שנקטה העירייה בפיתוח שכונת ואדי סאליב. כתבות אלו התמקדו בעיקר בדרכי המעבר בשכונה, וצוין בהן בין היתר כי מצב דרכיה רע לעומת מצב הרחובות שעברו מעליה בשכונת הדר-הכרמל. באותן כתבות תוארה גם הזוהמה בשכונה, נמתחה ביקורת על היעדר תאורת חשמל, והעירייה נקראה להאיר את רחובות השכונה על מנת להקל את התנועה לאחר רדת החשכה. על פי העיתונות הערבית חוסר ההתעניינות בשכונה נבע מן העוני ששרר בה – תושביה העניים התקשו לעמוד על זכויותיהם ולבוא בדרישות אל העירייה.

בתחילת שנות השלושים פעלה העירייה לתקן את מצב התברואה בשכונת ואדי סאליב, ובאמצע שנות השלושים הונח בסיס לתכנית ראשונית שנועדה בין היתר לשפר את תשתית הדרכים בשכונה. במסגרת תכנית השיקום של השכונה התכוונו לפתוח רחובות חדשים ולהרחיב את אלו הקיימים. באופן כללי כוונה התכנית לבנות מחדש את אזור ואדי סאליב, והשכונה עמדה בראש רשימת האזורים שהוחלט לבנותם מחדש בשל מצב התברואה הרע ששרר בהם. אלא שתכנית זו הוקפאה בשלב מסוים, ככל הנראה עקב אירועי המרד הערבי.

בשנות הארבעים היה שטחה של השכונה גדול

2 ת' גורן, חיפה הערבית בתש"ח: עוצמת המאבק וממדי ההתמוטטות, שדה-בוקר 2006, עמ' 63.

שער העולם הזה' בדיווחו על המהומות, תמוז תשי"ט

לבתיהם בלא הגבלת גיל, ומבלי שנזקקו לתעודות מעבר. כחודשיים לאחר שהוחלט להתיר לערבים שנשארו בעיר להתגורר בוואדי סאליב ובוואדי ניסנאס, הוחלט להעביר את כל תושבי חיפה הערבים לשכונת ואדי ניסנאס. הפקודה המקורית קבעה שיש להעביר את הערבים למקום אחד, לוואדי ניסנאס, ואם ימצאו דורשים – גם לוואדי סאליב. בסופו של דבר נקבעו שני האזורים

3 מ' יזבק, 'כיבוש חיפה ב-1948', קתורה, 128 (תמוז תשס"ח), עמ' 183-186.

פעמים מספר כבר בתקופת המנדט, בעיקר בשנת 1929 ובתקופת המרד הערבי.

רוב מעשי האיבה בחודשים שקדמו לקרב המכריע במלחמת העצמאות בחיפה אירעו בחלקה המזרחי של העיר, והרבר נתן את אותותיו גם בשכונת ואדי סאליב, והיא הלכה והתרוקנה בהדרגה מתושביה. לנוכח העויבה הגוברת שניכרה כבר במהלך פברואר 1948, הוזהרה המנהיגות הערבית את תושבי הוואדי לבל יעזבו את בתיהם. מפקדים ערבים מקומיים אף איימו על תושבים בפיצוץ בתיהם אם יחליטו לפנותם על דעת עצמם. אך בתום קרב ההכרעה, באפריל 1948, הייתה שכונת ואדי סאליב שוממה כמעט לחלוטין. תושביה, כמו רוב ערביי חיפה, העדיפו לעזוב את העיר ולהסתייע בכלי התחבורה שהעמידו לרשותם הבריטים. לדירה של וייס לא עזיבה התרחשה בחיפה כי אם מעשה גירוש (עמ' 178). האומנם הורחקו ערביי חיפה בכוח ושולחו ביד מאלצת אל מעבר לגבולות העיר? וייס נוגעת בנקודה זו בסוגיה טעונה ורגישה שהייתה ועודה סלע מחלוקת במחקר מלחמת העצמאות. ההתמודדות עם סוגיה זו תלויה כמובן בכוחם של סימוכין. שמא יסתפק ההיסטוריון בהתרשמות מעצמת האירועים כדי לקבוע באופן פסקני כי בחיפה התנהל 'אקט ברור של גירוש' כדברי מחמוד יזבק?³ האם נשתבשו היוצרות ופרשנותו של ההיסטוריון תהא מבוססת על התבוננות באירועים ללא כל אחיזה בסימוכין? טענה כידוע מחייבת הוכחה, ועל ההיסטוריון לא רק להפריך את הטענה שכנגדה יצא אלא גם להביא סימוכין לטענתו שלו.

באפריל 1948 החל השלב הראשון של ריכוז האוכלוסייה הערבית בחיפה. ואדי סאליב וואדי ניסנאס נקבעו כשני האזורים היחידים למגורי ערבים. רק באזורים אלה, שנבדקו ואושרו על ידי ה'הגנה', הותר לתושבים הערבים לחזור

של העיר. הכללתם של יהודי המפרץ נעשתה משיקולים פוליטיים מובהקים – במטרה להוכיח יתרון דמוגרפי על הערבים נעשה שימוש לעתים בנתונים שלא תאמו את המציאות.⁵ וייס כותבת על ה'ועדה המוסלמית' (עמ' 21), אך המדובר בגוף שנקרא 'מועצת הרפורמה הציבורית'. מועצה ערבית זו, שהוקמה בתחילת שנות הארבעים במזרח העיר, התמקדה בהענקת שירותים בתחום החינוך, הרווחה, התברואה והבריאות. משרדי המועצה שכנו בבית ברחוב צלאח א-דין (היום רחוב הגיבורים) בשכונת חליסה, סמוך לפתחו המזרחי של גשר ואדי רשמיה. אשר לתכנית המתאר של חיפה, זו פורסמה בשנת 1934 ולא בשנת 1930 (עמ' 68). לא דרך חאג' קיבלה את השם חטיבת גולני (עמ' 121), כי אם רחוב נצרת. רחוב שבתאי לוי מוביל כמובן לוואדי ניסנאס ולא לוואדי סאליב (עמ' 122). השם המדויק של איש העסקים אחמד אבו זיאד (עמ' 19) הוא אחמד אבו ז'יד, וזה של ראש העירייה לשעבר הוא חסן שוכרי ולא חסאן שוקרי (עמ' 123).

ספרה של וייס הוא חיבור היסטורי מיוחד במינו. מעלתו של הספר שאינו בנוי דווקא על פי המבנה הסדרור והשגרתי הצפוי בספר היסטוריה. לא 'היסטוריה יבשה' של עובדות, נתונים ופענוח יש בו, כי אם תיאור מעמיק, שופע עניין ודעת, ששזור בו גם חומר רב למחשבה, שאינו מרפה מן הקורא לאורך הספר כולו.

לשיכון המפונים: בוואדי סאליב לתושבים המוסלמים, ובוואדי ניסנאס לתושבים הנוצרים. בפועל התברר כעבור זמן כי מרבית המפונים, כולל המוסלמים, העדיפו לעבור לוואדי ניסנאס. בסוף שנת 1948 נמנו בוואדי סאליב רק עשר משפחות ערביות.⁴

באותה העת כבר נסתמנה המגמה ליישב בוואדי סאליב עולים חדשים. העולים החדשים, בעיקר יוצאי צפון אפריקה, שיושבו במקום נדונו לתנאים ירודים מאוד ולהזנחה. מרד ואדי סאליב, שפרץ בשנת 1959, ושנמשך שלושה שבועות, היה התקוממות עממית ספונטנית נגד מדינת ישראל ומוסדותיה, במחאה על האפליה המובנית בחברה הישראלית החדשה. כעבור זמן פונתה השכונה, בתקווה להביא מזור לתושביה, ופינויה סימן גם את סופה. מאז שפונה המקום בידי הרשויות נתפסת החייאת השכונה כאתגר בלתי ניתן להשגה, והמקום המיוחד הזה עדיין ממתין לגואליו. בולט בספרה של וייס העיסוק המדוקדק והמעמיק בפרטים הקטנים, כיאה להיסטוריה מקומית, ואלה הופכים את סיפור העלילה לאותנטי, חי ונושם. בין השיטין נפלו כמה אי דיוקים. מניין האוכלוסייה היהודית בתחום המוניציפלי של חיפה בשנת 1946 היה פחות מ-70,000 נפש. הנתון המופיע בספר – 74,230 איש (עמ' 20) – כולל גם את תושבי השכונות במפרץ חיפה אף על פי שלא נכללו בשטח השיפוט

5 בסוגיה זו ראו בהרחבה: ת' גורן, "חזון חיפה העברית הגדולה": סיפוח שכונות כאמצעי להשגת יתרון דמוגרפי בתקופת המנדט, עיונים בתקומת ישראל, 11 (תשס"א), עמ' 230-260.

4 ת' גורן, מתלות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה, 1948-1950 – בחינה היסטורית וגאוגרפית, חיפה 1996, עמ' 148.